

A magyar holokausztirodalom kritikai recepciója az emigráns műkritika diskurzusában

A magyar kritikairás számára a holokauszt mint az irodalmi ábrázolás történelmi jelentéssel bíró, esztétikai formaalkotás tárgyaként elgondolható diskurzív problémája a világháborút követően hosszú ideig egyáltalán nem létezett. Mindez nem jelenti azt, hogy egyes periodikákban, napi- és hetilapokban vagy irodalmi folyóiratokban a vészkorszakról szóló művekről ne születtek volna recenziók vagy ismertetések. A háborút követően megjelenő élményirodalom dömpingje nem csupán a széles olvasóközönség igényeit szolgálta ki, hanem élénk, helyenként kritikus fogadtatásban részesült a különböző sajtóorgániumokban. Ami mindettől függetlenül ekkor és a későbbi évtizedekben hiányzott, az a témaazonosság alapján kategorizálható holokausztirodalom mint saját határokkal rendelkező tárgyterület, a megismerésnek az elemzői tekintet számára körvonalazható egységes alakzata. Nem történt tehát irodalomtörténeti jellegű kísérlet arra, hogy különböző szépirodalmi alkotásoknak a megegyező tárgyválasztás alapján történő egymás mellé helyezésével, összekapcsolásával, rendszerezésével ezeket a műveket egyazon történelmi esemény emlékeztetéstétikai reprezentációjaként fogják fel és tárgyalják. Mindennek nyilvánvalóan nem (csupán) az irodalmi diskurzus működésében keresendő az okai, hanem a magyar kultúra egészére kiterjedő emlékezetpolitikai előfeltevések és direktívák állnak a háttérben.

A holokauszt emlékeztettörténeti tapasztalata elsősorban a múltat megképző időbeli távolság érvényesülését feltételezi a szélesebb értelemben vett társadalmi emlékeztetmunkában. A holokauszt múlt, amelynek elfelejtése is csak az emlékezethez való viszonyában lehetséges, sajátos kulturális konfigurációként való megalkotásában a magyar irodalom fontos kezdeményező szerepet játszott. Az egyes irodalmi művekben különböző poétikai eljárások révén olvashatóvá tett imaginárius múltfikciók azonban mindaddig nem válhattak közös időtapasztalat által konstituált tudássá, amíg a valós jelen nem a saját múltjaként tekintett rájuk. Az, hogy létezik magyar holokausztirodalom, nálunk először a hetvenes évek közepének emlékezete ismerte fel. Ekkora datálható az a pillanat, amikortól kezdve a magyar irodalomnak már van olyan múltja, amely kizárólag a holokauszt, a kor nyelvén szólva a „zsidó tárgyú” vagy „az üldöztetett regényeinek” saját ideje. Az irodalmi holokauszt-emlékezet születése 1975-re tehető, amikor egyszerre öt regény látott napvilágot közel egyidőben, s ez az együttes megjelenés alkalmas volt arra, hogy

ráirányítsa a figyelmet a közösségi múlttapasztalat aktualitására. A holokausztmúlt emlékeztetőtörténeti fordulópontját az irodalmi diskurzusból Ember Mária *Hajtúkanyar* (1974), Kertész Imre *Sorstalanság* (1975), Moldova György *Szent Imre-induló* (1975), Bárdos Pál *Az első évtized* (1975) és Gyertyán Ervin *Szemüveg a porban* (1975) című regényeinek a kiadása jelöli. Miután a Magvető visszautasította, Kertész debütáló regénye éppúgy a Szépirodalmi Kiadó gondozásában került a könyvesboltokba, ahogy a *Szemüveg a porban* kivételével, a többi regény. A teljes képhez hozzátartozik a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága által a felszabadulás harmincadik évfordulója alkalmából a hivatalos emlékeztetőpolitika reprezentatív kiadványaként megjelentetett *Mementó. Magyarország 1944* (1975) című kötet is. A történelmi áttekintés igényével szerkesztett mű ugyan nem irodalmi fikció, de utolsó fejezete válogatás a holokausztról szóló szépirodalmi szövegekből, emellett szerepel benne Zsadányi Oszkárnak a holokauszt áldozataként elhunyt írókat számba vevő rövid írása.¹

A felsorolt regények kiadása bár szükséges, önmagában mégsem elégséges feltétele annak, hogy a holokausztirodalom percepciója megszülessen, és jelentésszervező kategóriaként differenciálni legyen képes a korszak irodalomról való gondolkodását és múltrol való emlékeztetést. Ahhoz, hogy az egyes epikai művek a társadalmi múltfeldolgozás folyamatában kultúraalkító funkciót tölthessenek be, a recepció közvetítői munkájára is mindenképpen szükség van. Ebből a szempontból különösen a *Hajtúkanyar* fogadtatástörténete tekinthető jelentősnek, elsősorban Száraz György nagy hatású, a témában a szélesebb közvéleményt orientáló tanulmánya okán, melynek megírását és közreadását a szerző saját bevallása szerint közvetlenül a regény elolvasása inspirálta.² Amint látni fogjuk, az episztemológia tárgyaként rögzített holokausztirodalmat nem az intézményesített magyar irodalomtudomány hívta életre, hanem emigráns irodalmároknak, valamint a náci népiptás túlélőinek az értelmezői munkája. A politikai ellenőrzés alatt álló hivatalos irodalomtörténet számára az irodalomnak nem lehetett holokausztmúltja, azon egyszerű oknál fogva, mivel nem létezett olyan jelene, amely valóban emlékezni tudott vagy akart volna rá.

A tanulmányban a magyar holokausztirodalom kritikátörténetének részleges felvázolására teszek kísérletet. A zsidóüldözést tárgyaló szépirodalmi munkák irodalomkritikai diskurzusának tudományos kutatása mindmáig teljesen elhanyagolt terület, feltérképezésére az elmúlt évtizedekben a hazai irodalomtörténet-írás és a holokausztstúdiumok sem fordítottak figyelmet. Ha megkésve is, tehát időserű, hogy a hiánypótlás szándékával emlékeztetőtörténeti vizsgálat tárgyává tegyük a magyar holokausztirodalomra vonat-

¹ *Mementó. Magyarország 1944.*, szerk. Gáti Ödön, Kossuth, Budapest, 1975.

² Száraz György: *Egy előítélet nyomában. Gondolatok egy könyv olvasása közben*, in *Valóság* 1975/8, 60–82., könyv formában: Száraz György: *Egy előítélet nyomában*, Magvető, Budapest, 1976.

kozó kritikai reflexió létrejöttét és alakulástörténetét. A következőkben az emigráns magyar irodalomban született két tanulmány bemutatására kerül sor, amelyek az elsők közt tárgyalták a magyar holokausztirodalom kérdését. Ivan Sanders *Tétova vonzalmak. Zsidó témák a kortársi magyar irodalomban* (1975) és Várnai Pál *A zsidóüldözés évei a mai magyar irodalomban* (1978) című dolgozatainak történeti jelentősége abból ered, hogy a holokausztirodalom magyarországi recepciójának nyitányát jelentő Zsadányi Oszkár *A magyar zsidóság tragédiájának visszhangja a magyar irodalomban* (1976) és Földes Anna *Tudja-e, mi az üldöztetés?* (1977) című tanulmányaival egyidőben jelentek meg. A négy kritikai írás közvetlenül az 1975-ös emlékeztörténeti fordulatra adott reakcióként értelmezhető; ez az állítás Sanders szövegére csak részben igaz, amely a regényekkel való egyidejű publikálása miatt egyedül csak Ember Mária kötetére reflektálhatott.

A holokausztum megjelenése a magyar irodalomban: Sanders Iván

A zsidó tárgyú regények első összegző igényű értelmezését Sanders Iván a *Tétova vonzalmak. Zsidó témák a kortársi magyar irodalomban* című írásában végezte el. Kritikai és történeti szempontok alapján készült áttekintése a Molnár József és Borbándi Gyula által szerkesztett Új Látóhatár 1975. decemberi számában jelent meg.³ Az ötvenhatos forradalom leverése után 12 évesen Amerikába távozó szerző tehát egy Münchenben kiadott folyóiratban adta közre munkáját, így megállapítható, hogy a magyar holokausztépikáról feltehetően először az emigráns magyar irodalom körében született összefoglaló jellegű tanulmány.

Nem kétséges, hogy az irodalomtudomány elismert kutatójaként a kiváló műfordító tisztában volt munkájának történeti jelentőségével. A téma kutatására vonatkozóan ezért is fogalmazhatott úgy, hogy „irodalmár sem akadt eddig Magyarországon, aki az elmúlt évek zsidó tárgyú magyar irodalmának kritikai felvázolására vállalkozott volna”⁴. Módszertani megközelítésének irányelvét világosan körvonalazta, kizárólag szakmai alapon, irodalmi szemzőgből kívánta értelmezni és értékelni a kiválasztott írásokat: „Nyilvánvaló, hogy zsidó tárgyú irodalommal foglalkozó kritikai dolgozatnak csakis akkor lehet létjogosultsága, ha irodalmi szempontok érvényesülnek benne, bár a cél nem csupán a zsidó-eredetű motívumok, szimbólumok fellelése, hanem sokkal inkább ezek esztétikai kiértékelése, a zsidó témájú művek emberi-társadalmi jelentőségének megvitatása”⁵. A szöveg értekező beszédében a művészi megformálás színvonalának kritikai megítélése mellett az egyes alkotások

³ Sanders Iván: *Tétova vonzalmak. Zsidó témák a kortársi magyar irodalomban*, in *Új Látóhatár* 1975/5, 427–443.

⁴ Uo. 428.

⁵ Uo.

kulturális értékének megbecsülése szintén állandó eleme az argumentációs eszköztárnak.

Sanders írása több szempontból figyelemre méltó munka, nem csupán a huszadik századi zsidó tárgyú irodalmi művek történeti vizsgálata miatt mondható el ez róla, hanem a holokausz-reprezentáció művészetelméleti kérdésének felvetése, illetve a holokauszt fogalmának használata okán is. A szövegben egész pontosan a latin eredetű „holokausztum” kifejezés olvasható, a szerző a háromszor előforduló terminus definiálására ugyanakkor nem tér ki. A „holokausztum irodalma” kapcsán annyit állapít meg, hogy az már számos amerikai egyetemen oktatott tantárgy és Adorno tézisére idézve jelzi, elterjedt vélekedések szerint a holokauszt minden művészeti ágra és műfajra komoly hatást gyakorolt.⁶ A kifejezés használata a tanulmányban nyilván az amerikai kulturális közeg hatásának tudható be, ahol a hatvanas évektől, különösen az Eichmann-per (1961) után a Holocaust vált a náci genocídium széles körben elfogadott megjelölésévé. Amint az többnyire ismert, a német múltfeldolgozás történetében mérföldkőnek számító és a holokauszt szó elterjedésében elsődleges szerepet játszó *Holocaust* című amerikai tévésorozatot 1979 januárjában mutatták be az NSZK-ban. A Weiss családról szóló négyrészes filmnek a német sajtóban és társadalomban hatalmas visszhangja volt, de történeti összevetésben vizsgálva azt láthatjuk, hogy Sanders már a sorozat vetítése előtt három évvel használta a kifejezést.⁷

Sanders elemzői módszerére jellemző, hogy nem minden esetben, hanem közvetlenül csak Ember Mária *Hajtűkanyar* és Gera György *Terelőút* (1972) regényei kapcsán használja a holokausztum kategóriáját. A szövegben említett többi írótl e két szerzőt poétikai szemléletük különbözteti meg, „regényeik szerkezetének feldaraboltsága, ziláltsága nemcsak tudatos írói szándékból, a téma természetéből is ered”⁸. Sanders az azonos prózatechnikai megoldás okán állítja egymás mellé a regényeket, mivel a történelmi hitelesség céljából mindkettő egykori dokumentumokat, rendeleteket, tanúvallomásokat épített be kompozíciójába. A szerzői következtetés szerint a kiválasztott két prózai mű Adorno szellemében azt üzeni, hogy Auschwitz után nem csupán verset, de regényt sem lehet írni többé. Kertész Imre *A nyomkereső* című elbeszéléseinek „küldöttéhez” hasonlóan Geránál is a fogsága helyszínére visszatérő túl-

⁶ Uo. 434.

⁷ Több magyar lap már februárban beszámolt a sorozat kiváltotta társadalmi hatásról: C. Tóth Béla: *Holocaust*, in *Népszabadság*, 1979. február 7. 31. szám, 4–5., Eörsi István: *A barbárság módjai*, in *Élet és irodalom*, 1979. február 17., 7. szám 5., Sándor István: *Holocaust*, in *Magyarország*, 1979. február 18., 7. szám, 13., r. p.: *Holocaustum*, in *Új Ember*, 1979. február 28., 8. szám, 2., Barkovits István: *Holocaust*, in *Igaz Szó*, 1979. március 15., 6. szám, 36–38., G. Sereny: *Reagálások a Holocaustra*, in *Valóság*, 1979/3, 122–124., A következő évben már tanulmány is született a tévéfilm német-osztrák fogadtatásáról: Szekfű András: „Holocaust” – kutatások és viták a sorozat hatásáról, in *Jel-kép*, 1980/4, 145–149.

⁸ Uo. 435.

első lép színre, aki mindenkit közönnyel vádol, míg a *Hajtűkanyarban* a strasshofi lágerrab megadóan és elkeseredve konstatálja környezetének kisszerűségét.

A dolgozat nézőpontja nem korlátozódik a zsidó népiertást közvetlenül elbeszélő kötetek ismertetésére, hanem időben jóval szélesebb perspektívát fog át. Az említett két kötet mellett Szenes Erzszi *A lélek ellenáll* (1966), Mezei András *A csodatevő* (1966), a *Kezdetben* (1970), *Az öröm futása* (1973), Gergely Ágnes *A tolmács* (1973), Déry Tibor *A tanúk* című munkáit, valamint Hatvany Lajos *Urak és emberek* (1963), Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* (1969), Sándor György M. L. *esetei* (1972), Komlós Aladár *A pálya végén* (1973), Vas István *Miért vijjog a saskeselyű?* (1974), Karinthy Ferenc szatirikus írásait (*A schwarzi modell*, *Vaskor*) szemrevételezi. A holokausztirodalomból leginkább Palotai Boris *A férfi* (1964), Bruck Edith *Ki téged így szeret* (magyarul, 1966) könyvei és Keszi Imre *Elysium*-ának kihagyása a legfeltűnőbb.

A szerző történeti helyzetértékelése szerint a háború után hiányoztak a zsidó kultúra újjáépítésének feltételei, majd ezt követően a Rákosi-rendszer vallásellenes hatalmi gyakorlata tette lehetetlenné zsidó tárgyú írások közreadását. Sanders sajátos módon a kultúrpolitika enyhülését elsődlegesen a „vallásos irodalmi szellemiség irodalmi képviselőinek” nagyobb megszólalási szabadságában látta megnyilvánulni. Az igazi újdonságot tehát nem a valláshoz nem feltétlenül kapcsolódó holokausztregények, hanem a vallási toposzoknak, különösen, de nem kizárólagosan a judaizmusnak az irodalmi nyilvánosságban való megjelenése jelentette. A szerzői intenció szerint ennek Rónay György vagy Pilinszky János katolicizmusa is részét képezte. A dolgozat a zsidó témaábrázolások kapcsán úgy fogalmazott, hogy a különböző művekben az olvasó „ótestamentumi motívumok, jelképek modern alkalmazásával” éppúgy találkozhat, „mint a magyar zsidóság történelmének, főleg a 44-es vészkorszak irodalmi feldolgozásaival, a »zsidó sors« újraértékelésével, zsidó származású írók gyerekkorunkat felidéző, zsidó mivoltukról is számot adó vallomásaival.”⁹ A judaizmus hagyományvilágának, szimbólumkincsének művészi adaptációja mellett tehát az írókat a holokauszt és hozzá kapcsolódóan a zsidó identitás és sors foglalkoztatta a leginkább. Az értekezésben kifejtett álláspont szerint a tárgyalt időszak zsidó irodalmi műveire egyáltalán nem jellemző, hogy művészi öncéllal készültek volna. Az egyes műveket sokkal inkább az különbözteti meg, hogy letörölhetetlenül magukon viselik a magyar történelem keze nyomát: „A Magyarországon kiadott zsidó tárgyú írások szinte kivétel nélkül tükrözik az elmúlt három évtized társadalmi-politikai változásait, és gyakran kifejezésre jut bennük olyan írói attitűd is, amely kizárólag zsidó szemszögből vizsgálva defetistának, öncson-

⁹ Uo. 427.

kítónak tűnik. »L'art pour l'art« zsidó irodalom Magyarországon nincs.”¹⁰ A zsidó történelmi tapasztalat gyakran negatív önképpel terhelt irodalmi reprezentációja tehát nem korlátozódik egy szeparált közösség belső viszonyainak a bemutatására, hanem a magyar társadalom változásaival összefüggésben beszéli el a zsidó közösség és egyén helyzetének átalakulását. A zsidókérdésnek a politikai ideológiák által meghatározott reduktív felfogását a szöveg például Déry színdarabjának rövid elemzésével szemléltette. A *tanúk* világnézetében Sanders szerint a baloldali antiszemitizmus és a holokauszt összekapcsolása történik meg, mégpedig meglehetősen problematikus módon. Déry ugyanis úgy állítja előtérbe a kapitalistákkal szembeni osztálygyűlöletet, hogy ezzel tulajdonképpen igazolható magatartásként legitimálja a zsidóellenes attitűdöt.¹¹

Írásában Sanders nem csupán számba vette a zsidó témájú irodalmi műveket, hanem esztétikai értékük felől elemezte azokat, a fontosabb példáknál az idézeteket elemzői meglátásokkal egészítve ki. A másik meghatározó szempontot az asszimiláció és a zsidó önazonosság epikai ábrázolásának vizsgálata jelentette számára, melyhez szakirodalomként Bárány György angol nyelvű *Zsidó magyar vagy magyar zsidó* és Berend T. Iván – Ránki György *A magyar társadalom a két világháború között* történeti tanulmányait használta fel. Úgy érzek, hogy ezek a kérdések a kedvezőtlen politikai-társadalmi klíma ellenére továbbra is foglalkoztatják az írókat, s különösen Gergely Ágnes *A tolmács* című regénye kapcsán szentelt neki nagyobb figyelmet. A sablonos poétikai megoldások dacára a regény javára írta, hogy megrázóan mutatta be a „kettős kötöttség” dilemmáját, s a női szereplők közti konfliktusban a zsidó és nem zsidó ellentétet is színre vitte.¹² Sanders külön beszélt a származáson alapuló zsidó identitás problémájáról, nem mondható el tehát róla, hogy ne lett volna tisztában a felekezeti és a születéstől fogva adott önazonosság különbségével. Furcsa módon mégsem a holokauszt epika körébe tartozó írást választott példának, hanem Komlós Aladár mellett legnagyobb terjedelemben Vas István önéletrajzát vette szemügyre, mint a származás „őstabusztéget” legtudatosabban megtagadó, majd az asszimilációt megkérdőjelező írói magatartás ellentmondásos vallomását. Ez a memoár szolgált volna igazolásul saját értékelésére, miszerint a származási identitást tárgyaló munkák azt bizonyítanak, hogy a zsidó születésű író, ha vállalja eredetét, akkor „felhagyott az ábránddal, hogy bárki, ha úgy akarja, magába fojthatja, közzömbösítheti származásával összefüggő alapvető élményeit, beidegződéseit”¹³.

¹⁰ Uo. 428.

¹¹ Uo. 431–432.

¹² Uo. 430.

¹³ Uo. 432.

Kutatásának tragikus felhangú zárszavában Sanders a tárgyalt kötetek jelentőségét illetően úgy fogalmazott, hogy azok pusztán létezésükkel egy létűnőben lévő életformának, a haldokló zsidó kultúrának adnak életet. A holokausztról szóló irodalomban megjelenített embertelenséget ezen túlmenően olyan esztétikai kérdésnek tekintette, amely nézete szerint nem válaszolható meg a művészet nevelő-formáló erejébe vetett hit nélkül. Az emigráns író pesszimizmusa mintha sötétebbnek festette volna le a helyzetet a valóságosnál, mindenesetre tanulmánya épp végkövetkeztetése ellenében igyekezett hatni, amikor megnyitotta a zsidó tárgyú, a holokausztműltra emlékező magyar irodalmi alkotások kritikai összegzésének sorát.

A témakör vizsgálata ezzel nem zárult le, Sanders a *Magyar-zsidó életélmény a kortárs magyar irodalomban* (1984) című szövegében kilenc évvel később ismételten visszatért rá.¹⁴ Első munkájától eltérően ez a tanulmánya már közvetlen hatást gyakorolt a magyar holokausztirodalom történeti igényű feldolgozására. Földes Anna hivatkozott rá kutatásaiban, aki Sanders azon megfigyelésére hívta fel a figyelmet, miszerint az üldöztetés traumája annak ellenére maradt eleven, hogy a politikai hatalom történelmi tabuként kezelte, s a téma iránt a hetvenes években támadt nagyfokú figyelem, a zsidósághoz való kötődés revíziója és a szembenézés igénye mögött valójában elkeseredett belilleszkedési vágy húzódott meg.¹⁵

Sanders írásának szóhasználatából ezúttal hiányzott a holokausztum kifejezés, helyette „üldöztetésről” mint a legemlékezetesebb „magyar-zsidó életélményről” beszélt. A nyolcvanas évekbeli zsidóság világát, életformáját, vallását, kultúráját ismételten teljesen marginalizálódott társadalmi jelenségként írta le, melynek egyedül múltja képezi továbbra is érdeklődés tárgyát. Úgy látta, annak ellenére, hogy az ötvenes években a zsidó szót ki sem lehetett ejteni, 1956 után mindenki számára világos lett, hogy a zsidókérdés nem tűnt el a közösségi reflexiókból.

Sanders a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére tette az össztársadalmi hallgatás megtörésének idejét, melyet a szemtanúk „életrajzi írásainak” tulajdonított. Az emlékezettörténeti fordulatot jelző öt prózai kötet közül a *Sorstalanság*, a *Szent Imre-induló*, *Az első évtized* az említés szintjén jelenik meg, egyedül Gyertyán *Szemüveg a porban* regénye hiányzik. A lábjegyzetben megadott szépirodalmi kötetek *A csodatévő* és a *Terelőút* mellett a „nem hivatásos írók tanúvallomásait” Vidor Gáboré *Háborog a sír*, F. Csillag Olga *Mert megtörtént a XX. században*, Gerend László *Kiűzöttünk városunkból*, Szabó Borbála *Budapesti napló* és Nyiszli Miklós műve reprezentálta. Ember Mária regényét és Száraz György *Egy előítélet nyomában* válaszkönyvét azért tartotta

¹⁴ Uő: *Magyar-zsidó életélmény a kortárs magyar irodalomban*, in *A zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Magyar Füzetek 4, Párizs, 1984. 221–236., angol verzió: *Soviet Jewish Affairs*, 1984/1.

¹⁵ Földes Anna: *A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében*, in *Tanulmányok a holokausztról*. szerk. Randolph L. Braham, Balassi, Budapest, 2001, 94.

különösen jelentős fejleménynek, mert napirendre vették a kollektív felelősség kérdését, kimondva, hogy 1944 tragédiájához minden magyarnak köze volt. A holokauszt irodalmi jelentkezését a tanulmány azonban nem a társadalmi emlékezetmunka javára írta, hanem annak tudta be, hogy saját helyzetének dilemmáival a zsidóság számára biztonságosabbnak tűnt az üldöztetés időszakának, mintsem a háború utáni, antiszemitizmussal terhelt évtizedeknek az ábrázolásán keresztül szembenéznie: „Tény, hogy a magyar-zsidó életélmény legfájdalmasabb mozzanata továbbra is a negyven évvel ezelőtti elutasítás és kiközösítés. Éppen a magyar ethosszal való teljes azonosulásnak köszönhető, hogy gyakran azok sem tudják túltenni magukat a kitaszítás traumáján, akik már nem is tekintik magukat zsidónak. A sebek tehát nem hegedtek be, és az irodalom is ezt tükrözi, akárcsak azokat a (gyakran erőtlenségek) kísérleteket, amelyek a fájdalom enyhítését célozzák.”¹⁶ A szöveg saját állításának ellentmondva példaként az ötvenes évek világában játszó Bárdos Pál *Második évtized* (1981) és Moldova *Elhúzódo szüzesség* (1981) című regényeit hozta fel, amelyekben a szerzői interpretáció szerint a beilleszkedés kényszere által motivált koravén hősök a kommunizmusban ismét saját bőrükön tapasztalják meg a zsidókkal szembeni előítéletek masszív továbbélését.

A tanulmány a háború után született írógeneráció műveinek bemutatására is sort kerített. Sanders értelmezésében az új regények már új emlékezetpoétika szerint épültek fel, s a zsidó múlt és a nemzedéki emlékezet összefüggését az asszimiláció korában felnövő nagyapák kulcsszerepbe állításán keresztül ábrázolták. Ez figyelhető meg Nádas Péter *Egy családregény vége* (1977), Kornis Mihály *Halleluja* (1980), Mezei András *Szerencsés Dániel* (1980), Dalos György *Előttörténetek* (1983) és Bárdos Pál munkáiban. Bár a kommunista apákkal szemben a nagyszülőket értéktelítettebb viszony fűzi unokáikhoz, ők sem egy idealizált múltkép képviselői, leleplezve önámításukat, a regények ironikus distanciával jellemzik hagyományörző magatartásukat.¹⁷ A Kádár-rendszerben a zsidó múlt iránti nosztalgia részeként fellendülő folklórkutatásért különösen Scheibner Sándor tett sokat, Láng György *Hanele* (1983) című regénye azonban Sanders véleménye szerint éppen a kárpátaljai ortodox zsidóság világának leírásával vallott kudarcot. A dolgozat szemléletmódjára jellemző, hogy nem csupán zsidó szerzők műveivel foglalkozik. Illyés Gyula *Sorsválasztók* (1981) című színdarabjában az írónak az asszimilációt kizáró álláspontjára mutat rá, míg *A halál kilovagolt Perzsiából* (1975) kapcsán az ellenszenves zsidó szereplők kapcsán védi meg Hajnóczyt a kritikus olvasói véleményektől.¹⁸

¹⁶ Uo. 230.

¹⁷ Uo. 227–228.

¹⁸ Uo. 231–232.

Sanders a nyolcvanas évek derekán írt összegzésében úgy foglalta össze értelmezői tapasztalatait, hogy a zsidó irodalom önábrázolásában a zsidó lét ambivalens, többnyire a szenvedéssel egyenértékű életet jelentett. Az új nemzedék műveiben feltáruló múlt viszont már pozitív példaként jelenik meg, s ennyiben inspirálóbb az olvasó számára, mivel a szereplők nem a megaláztatás és a passzív sorselfogadás, hanem a kitartás és a küzdelem, a kétely ellenére megőrzött hit felől határozzák meg önmagukat.¹⁹ Sanders munkájához kiegészítésképpen érdemes hozzátenni, hogy a magyarországi zsidókérdésről szintén az emigráns magyar kutatók tollából származott az egyik első tanulmány. A *Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság* (1982) című értekezést az ötvenhatos menekült, Hollandiában egyetemi oktató filozófus Várdy Péter írta.²⁰ A téma alapos történeti vizsgálata során a szerző Sandershez hasonlóan úgy látta, hogy a hetvenes években már érzékelhető volt némi „tudati oldódás”, de ez nem szüntette a társadalmi diskurzusban kialakult „kettős tudatot”. A „zsidóüldözés” tragédiájával való érdemi szembenézés hiányának okát illetően annak a nehezen negligálható következtetésének adott hangot, hogy „a zsidóüldözéssel kapcsolatos egész komplexum feldolgozatlansága abban az egyszerű tényben gyökerezik, hogy a magyar társadalom felelőssége ez ügyben tisztázatlan”.²¹

Egy emigráns holokauszt túlélő kritikai számvetése: Várnai Pál

A tengertúli magyar zsidó diaszpóra jeles szlavista tudósa, a Sandershez hasonlóan szintén '56-ban disszidáló Várnai (Schwarcz) Pál *A zsidóüldözés évei a mai magyar irodalomban* című dolgozata (1978) az észak-amerikai magyar zsidóság *Menora* lapjában jelent meg.²² Az ottawai Carleton University oktatóját gyermekkorában kilencévesen deportálták, az ausztriai Strasshofban és Bergen-Belsenben volt fogoly. Életútját feldolgozó önéletrajza magyarul *Életeim* címmel 2011-ben jelent meg.²³

A zsidóüldözés évei a mai magyar irodalomban a maga szerény terjedelméhez mérten alapos szöveg, elvitathatatlan érdeme, hogy szinte minden fontosabb, a témát érintő epikai munkát felsorol. Az emlékeztetőtörténeti korszakküszöböt jelző öt regény kapcsán például elmondható, hogy azok mindegyikét ki-

¹⁹ Uo. 233.

²⁰ Várdy Péter: *Befejezetlen múlt – a mai magyar zsidó valóság*, in Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról, szerk. Karátson Endre – Neményi Ninon, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1982, 81–146, másodközlés: Várdy Péter: *Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság*, in *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*, szerk. Míszlivetz Ferenc – Simon Róbert, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985, 455–483. A továbbiakban ez utóbbi kötetre hivatkozom.

²¹ Uo. 460

²² Várnai Pál: *A zsidóüldözés évei a mai magyar irodalomban*, in *Menora Egyenlőség* 1978. november 18. 733. szám, 7–8.

²³ Uő: *Életeim*, Zachor Alapítvány, Budapest, 2011.

vétel nélkül tárgyalja. A holokausztregények egyidejű feltűnése, a szöveg megfogalmazásában, „az utóbbi évek magyar irodalmának szembeötlő új jelensége” az egyik nyilvánvaló közvetlen hatás, ami a tanulmány megírására ösztönözte a szerzőt. A holokausztregények gazdag termését Várnai zsidó szempontból üdvözölte, mert megállapítása szerint ezekben az írói művekben már „egy új zsidó jelenlét, vagy talán öntudat” ad hírt magáról.²⁴

A háború utáni éveket a szerző személyes tapasztalatai alapján idézte fel, s a szemtanú hitelességével számolt be arról, hogy miként fogadta gyanakvás itthon a hazatérő zsidókat. A zsidóellenes politika áldozatait nem tartották külön számon, hanem a hivatalos álláspontnak megfelelően az országot ért veszteség részeként fogták fel, átélte szenvedéseiket a magyar lakosságával egyenértékűnek tekintették. Miután az össznemzeti felelősségre vonás Bibó felszólítása ellenére elmaradt, az antiszemita pogromok felélédesével párhuzamosan a kommunistaellenesség tovább fokozta a zsidókkal szembeni ellenszenvet. Ami az élményirodalmat illeti, Várnai a túlélők életrajzi munkái kapcsán úgy fogalmazott, hogy azokból hiányzott a műalkotáshoz szükséges távlat, dokumentum értékükön túl ezért legfeljebb az „atrocitás szépirodalmaként” vehetők számba. A holokausztot övező tabusítási folyamat kihatott a társadalmi nyilvánosság szóhasználatára is, a zsidó szó helyett az „üldözött” kifejezés lett használatos, ezzel egyidőben a zsidók pedig „hitsorsosként” nevezték meg egymást.²⁵

A zsidó témák váratlan reneszánsza a hagyománykontinuitás jegyében bontakozott ki, Várnai szerint a zsidó származású írók a magyar irodalomba sorolták be magukat, és munkáikkal annak gyarapodását szolgálták. Az identitáskeresésben a holokauszt jelentette számukra a döntő élményt, s az önmeghatározás új változatában a nyíltan képviselt zsidó mivoltnak a magyarsággal való összebékítésére törekedtek: „Talán precedens nélküli az a mód, ahogyan a jelen számos írója tudatosan vallja és vállalja zsidóságát, ahogyan közös nevezőre próbálja hozni »kettős azonosságát«, zsidóságát és magyarságát. Ennek a generációnak a náciüldözés volt az alapvető, meghatározó élménye. Műveikben ez a téma kibővül, olyan kérdésekkel fonódik össze, hogy pl. mit jelentett és mit jelent a múltban és a jelenben zsidónak lenni Magyarországon? Különösen egy szocialista Magyarországon? Milyen kihatással van egy zsidó állam létezésének pusztá ténye a magyar zsidóságra?”²⁶ A kettős identitás viszonyában tehát a traumatikus múlt mellett a szocializmus és Izrael állam létének történelmi aktualitása is fontos szerepet töltött be.

A szöveg egyik fontos kérdésfelvetése arra irányult, hogy miként fogadják majd a zsidóüldözés különböző, hibáktól korántsem mentes irodalmát a

²⁴ Uő: *A zsidóüldözés évei a mai magyar irodalomban*, 7.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

magyar olvasók, akiknek túlnyomó része szintén szenvedő alanya volt a háborúnak, s zömüknek nem sikerült túltennie magát rajta. A holokausztregények megjelenését kísérő kritikák nagy számából Várnai végül azt a konklúziót vonta le, hogy a korszakban mintha kialakulófélben lenne egyfajta társadalmi nyitottság a közös múlt feldolgozását illetően. Ezt a véleményét elsősorban Száraz György 50.000 példányban kiadott *Egy előítélet nyomában* című kötetének a nagy sikerére alapozta. Úgy látta, a *Hajtúkanyar* által inspirált „szókimondó, alapos könyv” nem csupán régóta esedékes összefoglalása volt a zsidókérdésnek, hanem bizonyította, hogy a megjelent szépirodalmi alkotások képesek érezhető társadalmi hatást kiváltani, s így végül a szerzők által befektetett munka is megtérül általuk.²⁷

Várnai a „magyar vész-korszak-irodalom” művészi teljesítményeit szintén mérlegre tette írásában. Saját bevallása szerint bár Schwartz-Barth és Semp-rún könyveihez hasonló világirodalmi remekművekkel nem találkozott, néhány „jeles regényt” mégis fontosnak tartott külön kiemelni. Értékelésében az író mesterségbeli tudása emeli a legjobbak közé Gera *Terelőút* című prózai kötetét, melynek elbeszélői magatartása annyiban Wieselére emlékezteti, hogy a rabsága helyszínére visszatérő főszereplő gyűlölni és megbocsátani egyaránt képtelen. Kendőzetlen önéletrajzi jellege és a család deportálásának történelmi összefüggésekbe történő ágyazása jellemzi Bárdos Pálnak a hivatalos marxista történetfelfogást és az osztályviszonyokat hangsúlyozó *Az első évtized* (1975) című epikai munkáját. A szövegből kiderül, hogy Várnai osztozott a lágerfogságban Bárdossal és Ember Máriával, az Auschwitzba vezető vasúti sínek átmeneti megrongálódása miatt mindhárman azon „szerencsés” kevesek közé tartoztak, akiknek az ausztriai táborokba vezetett az útjuk. A *Hajtúkanyar* úgy fikcionálta ezt a múltat, hogy a szándékoltan józan elbeszélői hangnem mellé valóságos dokumentumtárat sorakoztatott fel a strasshofi események megvilágítására. Moldova György *Szent-Imre induló* című regénye a budapesti gettó történetéről szól, szereplői tablója azonban a „háború előtti zsidóság színes mozaikját is élénk varázsolja”, amelyről meglehetősen előnytelen képet festett. A szerzői értékelés kifejezetten Moldova javára írta, hogy nem hallgatott a magyar zsidóság megmagyarázhatatlan tragikus öncsalásáról, s mindeközben nem maradt adós a magyar társadalomra vonatkozó kritikájával sem.

Várnai témakezelésének leginkább figyelemre méltó sajátossága, hogy a koncentrációs tábor ábrázolása okán elsőként helyezte egymás mellé Keszi Imre *Elysium* (1958) és Kertész Imre *Sorstalanság* című regényét. A szöveg ezen túlmenően viszont a holokauszt-reprezentáció vagy a gyermekhősök karakterrajzának összehasonlításával már nem foglalkozott. A vész-korszak irodalmán belül e két művet tartotta a „legművésziesebbnek”, elsősorban

²⁷ Uo. 8.

„szerkesztésük, vonalvezetésük egységes” volta miatt. Az *Elysium* esetében az elemzői figyelem, teljesen elhanyagolva a budapesti eseményszálát, kizárólag Szekeres Gyuri áldozattörténetére irányult. Várnai szerint Keszinek azért sikerült tárgyilagosan, „ilyen magas művészi fokon ábrázolnia egy tízéves kisfiú szívrendítő sorsát”, mert nem a saját életének önéletrajzi anyagát dolgozta fel. A *Sorstalanság* jelentőségét abban látta, hogy Köves Gyuri szokatlan, végletekig elfogadó normakövető viselkedése a holokauszt egyik legkényesebb problémáját, a zsidóság által tanúsított ellenállás nélküli, passzív áldozati szerep elfogadását idézte vissza. A főhős magatartása olyan, mintha egy külső megfigyelő nézőpontjából követné a vele történeteket, s bár a tábori rendet inkább meglepőnek, mintsem megdöbbentőnek találja, lépésről lépésre, napról napra igyekszik beletanulni új helyzetébe és életben maradni a „gázkémények iszonyú valóságában”. S mialatt igyekszik „jó szolga” lenni, felfedezi, hogy még Auschwitzban is lehet unatkozni. A dolgozat jó érzékkel világítja meg a hazatérést követően a főszereplő önfelszabadító magaviseletében bekövetkező alapvető fordulat jelentését: „Miután vállalta a rákényszerített sorsot, megtette a ráért lépéseket, a fiú fellázad a megalázó helyzet ellen. Hiszen mi mást jelent a szabadság, ha nem szabad akaratot, szabad választást s ő végre élheti a magaválasztotta sorsot. Az iszonyú tapasztalatoknak ez a szűkszávú, mértéktartó szemléltetése igen hatásos. A valóság és e naiv látásmód közötti feszültség Kertész regényét jelentős, eredeti alkotássá teszi.” Várnai minőségérzékét aligha érheti bírálat, nem lehet felróni neki, hogy ne ismerte volna fel az *Elysium*, illetve, ami még inkább méltánylandó, a *Sorstalanság* valódi művészi súlyát. Kertész könyve kapcsán ráadásul a legjellemzőbb poétikai ismérveket ragadta ki, ami különösen a sorsvállalás szabadságának felismerésére igaz.

Az egyes irodalmi művekben a zsidó önazonosság különböző formában jelenik meg, a szöveg ennek módzatait egy-egy példával szemléltette. Gyertyán Ervin *Szemüveg a porban* elbeszélője úgy fogalmaz, hogy nem a zsidókérdésről, hanem a magyarkérdésről, a németkérdésről, összességében az emberiség és a szocializmus kérdéséről akar beszélni. A szocializmusnak a cionizmussal szembeni eszmei fölénye az írói világnézeti meggyőződését hirdeti, a regény gyengéje mégsem ideológiai elfogultságából ered. Várnai a jellemábrázolásban látta Gyertyán hibáját, amikor csálhatatlan jövőbelátással ruházta fel a negyvenes évek gimnazistáit. Amíg Ember Mária a *Hajtűkanyarban* a zsidó sors helyett a magyar történelmet kívánta elbeszélni, addig Sándor Iván esszéiben viszont a zsidó lét egy soknemzetiségű állam kisebbségi problémájaként nyerte el megfogalmazását. A nem zsidó írók közül a tanulmány szerzője Szabó Magda versei mellett a társadalom részvétlen közönyét tematizáló Rónay György *A párdúc és a gödölye* (1978) valamint Fekete Gyula „legrokonszenvesebb, legmegindítóbb”, a „nemes szolidaritásról” szóló *Az orvos halála* (1970) című regényét említette meg. Gergely Ágnes *A tolmács*

(1973) és Karinthy Ferenc *Pesten és Budán* (1971) szereplői a túlélők társadalmi beilleszkedésének kudarcát örökítették meg. Karinthy történetében az idős asszony kidobja a népnevelőket, miután egyikükben felismeri a csendőrtiszt fiát, aki az éppen internálótáborban raboskodó férjével együtt 1944-ben deportálta őket. Gergely hősnője a zsidó identitással járó lelki teher elviselésével próbál megbirkózni, úgy érzi, ha a sárga csillag megbélyegzésének emléke, a fájdalom és a félelem leküzdhető is lenne, a bordáira tetovált szegény élete végéig vele marad.

Várnai 1978-ban a torontói folyóiratban megjelent szövege rövid terjedelme ellenére összességében széles körű tájékozottságról tanúskodik, s ez nem csupán a szépirodalmi művek, hanem a holokauszttal kapcsolatos releváns elméleti szempontok vonatkozásában is megállapítható. A szerző végkövetkeztetése egybecseng Sanders helyzetképével, a tárgyalt regényekben a zsidó szellem életképességének a szép példáit látta egy olyan országban, ahol a zsidóság csak a népesség fél százalékát teszi ki. Az irodalom ennyiben tehát visszaigazolása volt annak, hogy a magyar zsidó közösség tragikus helyzetében is képes maradandó művészi és kulturális értékek megalkotására. Várnaitól nem vitatható el a szakmai érdem, hogy a tengeren túli diaszpóra távolából 1978-ban az elsők közt adott naprakész, széles körű összképet a magyar holokausztirodalomról, amelynek értékelését és elemzését jó kritikai érzékkel végezte el.